

K otázkám rozvoja sociológie práce, priemyslu a podniku na Slovensku¹

JOZEF MIHALIK

Vysoká škola ekonomická, Bratislava

Príspevok o problémoch rozvoja sociológie práce, priemyslu a podniku na Slovensku nekladie si za cieľ vyčerpať celú problematiku sociológie práce, priemyslu a podniku. Chce len poukázať na niektoré problémy, ktoré by sa mali riešiť, zamyslieť sa nad niektorými otázkami jej ďalšieho rozvoja a tým dať vlastne podnet do diskusie.

1.

V súčasnom štádiu orientácie štúdia a výskumu sociológie práce, priemyslu a podniku je dôležité si ujasniť a rozdiskutovať štyri hlavné okruhy otázok. Sú to: a) objasnenie predmetu ako vednej disciplíny, b) vymedzenie okruhu otázok pre výskum z hľadiska potrieb teórie a praxe, c) konfrontovanie doteraz dosiahnutých výsledkov a napokon d) vytýčenie koncepcie práce tých pracovísk alebo skupín, ktoré sa s problematikou sociológie práce, priemyslu a podniku zaoberajú, a to jak z hľadiska zamerania, tak z hľadiska úrovne.

Sociológia ako samostatná veda a jej disciplíny má už uznané miesto v spoločenských vedách. Vieme tiež doceniť ich význam pri rozvíjaní vedeckých základov politiky strany, vedenia a riadenia spoločnosti. To však nestačí. Je treba, aby marxistická sociológia hrala aktívnejšiu úlohu v systéme spoločenských vied a spoločenskej praxe. Pravda, to závisí od úrovne rozvoja sociológie ako vedy a sociologických výskumov a rastu samotných sociológov.

V súvislosti s potrebou rozvoja sociológie a rastu dobre fundovaných sociológov vzniká otázka, ako rýchlejšie zabezpečiť tento rozvoj. Z viacerých možností najschodnejšou sa ukazuje cesta špecializovaného prístupu k pestovaniu sociológie

a rozvíjania sociologických výskumov. To znamená cestou rozvíjania jednotlivých sociologických disciplín rozvíjať a obohatovať sociológiu ako takú.

Spoločenské potreby vyžadujú sústrediť sociologický výskum na pomerne široký okruh problémov. Z hlavných možno uviesť: a) výskum otázok spojených s rozvojom materiálnotechnickej základne spoločnosti, b) výskum sociálnych premien v dôsledku rozvoja charakteru práce, c) výskum problémov sociálnej štruktúry, d) výskum problémov spojených s rozvojom riadenia spoločnosti, e) výskum problémov spojených s kultúrnou a technickou revolúciou.

Celý tento komplex problémov je predmetom skúmania tak všeobecnej sociológie, ako aj jednotlivých sociologických disciplín. Nebudeme problematiku jednotlivých disciplín širšie rozvíjať. Z nášho hľadiska je dôležité rozlíšiť vzájomný vzťah sociológie práce, priemyslu a podniku.

Ide o skupinu veľmi príbuzných sociologických problémov navzájom súvisiacich a prelínajúcich sa, ktoré môžu byť rozvíjané v jednej sekcii. Vedná disciplína, sociológia práce, priemyslu a podniku, možno hovoriť tiež o vedných disciplínach — je to otázka diskutabilná —, je v celosvetovom meradle relatívne mladá veda, a v Československu, môžeme povedať, sa len konštituuje. Nemáme ešte vyjasnené, či ide o jednu sociologickú disciplínu, alebo o tri navzájom súvisiace. Vyhranené stanovisko nie je ani v svetovej literatúre. Napr. J. H. Smith v práci *Les sciences sociales dans l'enseignement supérieur — Sociologie industrielle*² zastáva názor, že názov „sociológia priemyslu“ trochu znepokojuje určitú časť sociológov, ktorí vyslovili názor, že výraz „sociológia práce“ alebo „sociológia organizácie“ by

¹ Z referátu na ustanovujúcej schôdzi sekcie sociológie práce, priemyslu a podniku pri Slovenskej sociologickej spoločnosti v Bratislave.

snáď bol presnejší a lepšie vyhovujúci, keďže vedecké bádanie už dávno prekročilo hranicu priemyselného odvetvia. Ďalej možno citovať najnovší zborník francúzskych sociológov, spracovaný pod vedením Georgesa Friedmanna *Sociológia práce*.³ Friedmann napríklad hovorí, že sociológiu práce musíme chápať v jej najširšom zmysle, ako štúdium všetkých ľudských kolektívov, ktoré sa ustanovujú pri pracovnej činnosti, ako štúdium rôznych aspektov práce, a ďalej: „Každý pracovný kolektív... implikuje pracovné vzťahy či už v priemysle, alebo obchode, alebo poľnohospodárstve“. Tak isto podrobil kritike nevhodnosť ponímania doteraz všeobecne používaného názvu „sociológia priemyslu“. Vzhľadom na to, že veľká časť výskumov – hlavne v oblasti ľudských vzťahov – sa prevádzala v priemyselných organizáciách, veľa ľudí, zvlášť v priemysle, sa domnieva, že štúdium osobných vzťahov v rámci pracovnej skupiny je synonymom sociológie priemyslu. Sociológiu práce tu prezentuje ako vedu stretávajúcu sa s človekom, ktorého správanie sa zďaleka nemožno vysvetliť len ekonomickými pohnútkami. Ide jej o skúmanie všetkých aspektov činnosti človeka a ľudských kolektívov, ktoré sa vytvárajú v súvislosti s pracovným procesom, bez ohľadu na odvetvie.

Bolo by preto správnejšie hovoriť o sociológii práce v priemysle, obchode, poľnohospodárstve atď.; spoločným menovateľom sociológii odvetví sú totiž pracovné vzťahy v ich najširšom slova zmysle, i keď každé odvetvie má svoje špecifikum.

A. Hegedüs vo svojej práci *Moderná buržoázna sociológia a spoločenská skutočnosť*⁴ uvádza, že sociálny výskum priemyslu sa v podmienkach moderného kapitalizmu koná pod rôznymi názvami, ako: Human Relations, sociológia priemyslu, ekonomická sociológia, veda o práci, podniková sociológia atď. R. Dahrendorf tak isto uvádza vo svojej práci *Priemyselná a podniková sociológia*⁵, že názvy „Industrial Sociology“ a „Sociology of Work“ sa používajú v anglosaských zemiach, „Sociologie du travail“ sa použí-

va vo Francii, a v nemeckých hovoriacich oblastiach sa používajú názvy „Industrie-soziologie“, „Betriebssoziologie“ a „Arbeitssoziologie“. Od seba sa rozlišujú len vecne málo významnými nuancami, skôr sa líšia čo do šírky skúmanej oblasti.

Bežný náhľad je ten, že najširšiu tématiku má *sociológia práce*, ktorá skúma všetky javy práce, všetky situácie vznikajúce pri práci a pracovných procesoch; skúma sociologické javy vytvárajúce sa v dôsledku pracovných vzťahov v podnikoch a to v podnikoch akéhokoľvek druhu, ako aj javy, ako práca prevádzaná v kolektívoch pôsobí na širšie komunity a na spoločnosť a opačne zase, vplyvom širších komunit a spoločnosti na prácu v týchto kolektívoch či už formálnych alebo neformálnych; ďalej sa zaoberá z celospoločenského hľadiska sociologickými aspektami otázok zamestnanosti, usmerňovania a tvorby povolání, rozdeľovaním a znovurozdeľovaním pracovných síl, vývojom techniky a jeho dopadom na sociálny život, na vývoj práce a na organizáciu podnikov atď. Ide tu, ináč povedané, o skúmanie okruhu týchto otázok: sociologicko-psychologický aspekt zamestnanosti, ako je napr. motivácia pohybu pracovných síl za prácou a zmena zamestnania, sociologické aspekty vývoja populácie vo vzťahu k zdrojom pracovných síl, sociologický aspekt ženskej zamestnanosti so všetkou problematikou, ktorú táto prináša, sociologický aspekt veku zamestnaných pracovníkov a odchodu do dôchodku; ďalej sociálne premeny v materiálno-technickom charaktere práce, najmä z hľadiska vybavenosti, pracovného prostredia, zložitosti práce, kvalifikácie; sociálne podmienky a dôsledky rozvoja pracovnej sily, hlavne pokiaľ ide o špecializáciu, voľbu povolání, prípravu kvalifikovanej pracovnej sily, uplatnenie nekvalifikovanej a kvalifikovanej pracovnej sily; sociálne podmienky a dôsledky v charaktere pracovného dňa so zreteľom na jeho dĺžku; ďalej striedanie činnosti v zamestnaní, fluktuáciu a absenciu; sociálne podmienky a dôsledky zmien v spoločenskom charaktere práce, najmä v ko-

² J. H. Smith: cit. dielo, Unesco 1961, str. 31 a nasl.

³ Georges Friedmann a kolektív: *Traité de sociologie du travail*, Armand Colin, Paris 1964, II. vydanie, str. 26 a str. 28.

⁴ A. Hegedüs: *Moderná buržoázna sociológia a spoločenská skutočnosť*, SVPL, Bratislava 1963, str. 109.

⁵ R. Dahrendorf: *Industrie- und Betriebssoziologie*, Berlín, 1965, III. vydanie, str. 13.

operácii a delbe práce, vo formovaní pracovných kolektívov a vzájomných vzťahov ľudí; vývoj zmien v práci telesnej a duševnej, vývoj zmien vzťahov k práci, účasti pracujúcich na riadení, účasti pracujúcich v socialistickom sufažení; sociálne dôsledky rozdeľovania cez mzdu a spoločenské spotrebné fondy; sociologická problematika: človek — pracovisko — rodina — voľný čas.

Sociológia priemyslu má užšiu tématiku. Zahrňuje štúdium sociálnych procesov vyvolaných formami priemyselnej výroby, priemyselnými inštitúciami a priemyslom ako celkom, a ich vplyvom na ľudí a spoločnosť.

Sociológia podniku, do ktorej vždy je dovedená sociológia určitého odvetvia — v našom prípade priemyslu —, zahrňuje štúdium podniku z hľadiska sociálnych aspektov vyplývajúcich z koncentrácie ľudí. Téma sociológie podniku je obmedzená na podnik, ale sem sa obvykle zahrňujú aj nepriemyselné podniky, resp. závody. Sociológia podniku pojednáva v rámci podniku nielen o pracovných vzťahoch v užšom zmysle, ale z hľadiska štúdia mikroštruktúry sa snaží doplniť i výsledky sociológie práce.

Pri riešení sociálnych otázok v podniku sociológia nutne musí využiť psychológiu práce. Spolupráca psychológa práce je nevyhnutná v rámci psychologickéj problematiky týkajúcej sa najmä týchto tématických okruhov:

- riešenie psychologických otázok v pracovnom procese (ide o riešenie a overovanie otázok tvorby pracovných schopností, zručností a návykov, a spôsobov i faktorov, ktoré ovplyvňujú ich vypracovanie: prevádzanie psychologických rozborov pracovných úkonov so zameraním na adaptáciu jedincov na prácu, pracovné úkony a prispôbovanie pracovných prostriedkov človeku, štúdium a riešenie problematiky správneho normovania pracovných úkonov, skúmanie problémov spojených s prechodom na automatizáciu niektorých výrobných zariadení, vplyvu práce na človeka a jej odraz v psychike);
- riešenie otázok organizácie práce a úpravy pracovného prostredia (ide najmä o psychologické otázky pracovného režimu, striedanie práce a odpočinku, pracovné prestávky, aktívny odpočinok,

skúmanie možnosti optimálnej úpravy pracovného prostredia i pracovných postupov, sledovaní vplyvu fyzikálnych činiteľov na psychiku človeka v procese výroby, otázky skultúrňovania pracovného prostredia);

- sociálna psychológia práce a otázky riadiacej činnosti (tu ide hlavne o psychologické faktory vzniku a priebehu medziľudských vzťahov v pracovnej skupine, osobnosť vedúceho, psychologické predpoklady pre úspešný výkon funkcie vedúcich hospodárskych pracovníkov, rozlíšenie psychologicky vhodných a nevhodných spôsobov jednaní s ľuďmi, hygienu duševnej práce);

Po načrtnutí týchto problémov týkajúcich sa predmetu sociológie práce, priemyslu a podniku sa v ďalšom zameriame na niektoré otázky, ktorým by bolo treba venovať zvýšenú pozornosť najmä z hľadiska sociologických výskumov.

2.

Z hľadiska potreby riešenia špecifických problémov Slovenska v oblasti sociálnych aspektov v zamestnanosti najzávažnejším sa ukazuje sociologický výskum otázok pohybu pracovných síl za prácou, najmä medzi politicko-etnickými celkami (české kraje, Slovensko).

Sociologický výskum pohybu pracovných síl za prácou ukáže, ktoré hlavné motívy pôsobia na rozhodnutie pracovníka meniť zamestnanie. No nielen to. Ukáže k akým zmenám sociálnym a ekonomickým pritom dochádza tým, že sa stráca alebo mení povolanie a zamestnanie. Do akej miery výhody, pre ktoré sa prevážna väčšina ľudí rozhoduje meniť povolanie aj zamestnanie, sú výhodami, alebo len zdanlivými výhodami, keď tieto zmeny sú doprevádzané stratou kvalifikácie, veľkými nákladmi na presun pracovných síl, na vybudovanie nových bytov, zaťaženie dopravy a pod. Sociálne zmeny pri presunoch vystupujú s problémami pracovníka a rodiny, pracovných podmienok, životných podmienok, pracovných kolektívov, územnej a vekovej štruktúry obyvateľstva atď. Ďalšie aspekty ukážu, aké sú spoločenské dôsledky na životnú úroveň týchto ľudí. Výsledky prieskumu ukážu, ako sociologické aspekty môžu ovplyvniť rozsah, formy a metódy pohy-

bu pracovných síl za prácou. Doterajšie veľké presuny nie sú zhodnocované zo sociologických aspektov, aj keď tento aspekt má podstatný význam pri riešení problémov pohybu pracovných síl za prácou. Možno uviesť napr. problém Kysúc, východného Slovenska, južného Slovenska.

Ďalšie sociologické výskumy by bolo treba zamerať na problémy ženskej zamestnanosti, redistribúciu mužov za ženy, motivácie a mieru zamestnanosti žien a pod. Sú oblasti, kde 15 žien pripadá na jedného muža (Partizánske). Na druhej strane v niektorých sa koncentruje mužská zamestnanosť (Martin). Veľký rozsah zdrojov žien na Slovensku pri nedostatku pracovných príležitostí pre nich (iba 32 % celkového rastu zamestnanosti sa má v r. 1966–70 realizovať v odvetviach s priaznivými podmienkami pre prácu žien, aj keď ženy v tomto období budú tvoriť 65 % celkového prírastku zdrojov) vyvoláva veľa sociologických problémov v súvislosti s uplatňovaním žien v spoločenskej výrobe.

Mnoho sociologických problémov je spojených s veľkým presunom pracovných síl do práce a z práce v tzv. malej dochádzke (do 50 km). Nie je možné trvalo prehliadať, že v celoštátnom meradle z miesta bydliska dochádza do práce plných 42 % pracovníkov. Možno ľahko pochopiť, aký to má vplyv na regeneráciu síl a na problém únavy.

Sociologické výskumy motivácie voľby povolania môžu ukázať, prečo niektoré povolania sú obľúbené a je o ne záujem a o iné nie. Banické, poľnohospodárske a stavebné povolania sú už tradične nepriťažlivé. Podobne do pedagogických inštitútov mnoho študentov ide len z núdze. Veľa problémov je spojených s postavením a uplatnením absolventov škôl. Výskumy môžu podstatne pomôcť riešiť tieto problémy v záujme jednotlivcov a spoločnosti.

Nemožno podrobnejšie rozviesť celý okruh otázok, ktoré by bolo treba v sociológii práce, priemyslu a podniku riešiť. Je ich veľmi veľa, pretože skoro všetky vecné problémy z tejto oblasti treba dotiahnuť do sociologických polôh a vyvodiť z nich patričné sociologické závery. Ide o skupinu sociálnych problémov typických pre celú ČSSR, avšak – vzhľadom na osobitosti vo vývoji hospodárskej a

spoločenskej štruktúry na Slovensku – vyznačujúcich sa určitými špecifickými zvláštnosťami na Slovensku.

Mnoho možno očakávať od sociologického výskumu zmien sociálnych podmienok a výsledkov na vzájomné vzťahy ľudí v pracovnom procese. Výskum otázok, ako je napr. postavenie vedúcich pracovníkov, ich pomer k ľuďom, zmeny vzťahov medzi ľuďmi vyplývajúce z administratívneho a ekonomického spôsobu riadenia, nároky na kvalifikáciu, osobné schopnosti a vlastnosti ľudí v určitých povolaniach a funkciách, vzájomné ľudské vzťahy na pracoviskách a mimo nich a pod., pomôže účinnejšie nielen riadiť prácu ľudí, ale ukáže na niektoré dosiaľ menej známe vzťahy, ktoré si bude treba všimnúť a riešiť v politike, sociológii, psychológii a v ekonomike.

Ďalej je tu skupina sociálnych problémov súvisiacich s hmotnými a morálnymi stimulmi a motívmi k práci. V tejto súvislosti sú dôležité otázky iniciatívy, podnikavosti a súťaženia vo vzťahu k plánu, k hospodárskym výsledkom a ich rozdeleniu pre individuum a spoločnosť. Napr. sociologický výskum socialistického súťaženia pomôže overiť si motívy súťažiacich a všetky vzťahy ekonomické, politické, sociálne a psychologické, do ktorých pracujúci pri súťažení vstupujú. Výsledky ukážu na zdravé a na formálne vzťahy v súťažení a pomôžu účinnejšie organizovať rozvoj socialistického súťaženia.

Veľmi dôležitou oblasťou sociológie práce je výskum industrializácie Slovenska a jej vplyv na politickú, sociálnu, ekonomickú a kultúrno-technickú úroveň ľudí v jednotlivých oblastiach.

Ďalšia skupina problémov sa dotýka otázok riadenia, organizácie a účasti jednotlivých organizačných a riadiacich zložiek na riadení. Ide najmä o vzťahy medzi hospodárskym vedením navzájom a tiež o vzťahy medzi hospodárskym vedením a politickými a odborárskymi orgánmi. Možno tu spomenúť napr. účasť výrobných výborov ROH na riadení a ich vplyv na kvalitu riadiacej práce, iniciatívu a výkony pracovníkov a pod. Tu patrí výskum otázok demokratického a autoritatívneho alebo voľného, v podstate anarchického spôsobu a štýlu riadenia.

V bezprostrednom výrobnom procese pôjde predovšetkým o štúdium dôsledkov

techniky, najmä pásovej výroby a mechanizácie a automatizácie na výrobu, ľudské vzťahy a spokojnosť ľudí pri práci (pracovné tempo, únava, zaujímavosť, hluk a pod., problémy s preškolením ľudí atď.). Z hľadiska sociológie podniku je dôležitý výskum sociálneho prostredia podniku, podrobná analýza práce osobného oddelenia (hlavne prijímania ľudí, spôsobov jednaní, systémov podnikového školenia) a výskumy zamerané na to, ako možno rýchle a kvalitne uplatniť výsledky sociologických výskumov a nové poznatky v podniku.

Nebudeme pokračovať vo vymenovaní ďalších otázok, ktoré by bolo treba v sociológii práce, priemyslu a podniku riešiť. Je ich mnoho a na všetky ani nebudeme hneď stačiť. Niektoré sociologické výskumy sa už urobili. Niektoré sa pripravujú.

3.

Z doteraz prevádzaných alebo pripravovaných sociologických výskumov možno uviesť hlavne:

- a) výskum uplatnenia a prípravy absolventov VŠE v Bratislave, na ktorom pracuje Katedra práce VŠE v Bratislave;
- b) výskum uplatnenia absolventov chemicko-technologickej fakulty SVŠT, na ktorom pracuje Katedra vedeckého komunizmu tejto fakulty;
- c) výskum stabilizácie pracovných síl v Ostrave, na ktorých pracuje Katedra práce VŠE v Bratislave;
- d) výskum niektorých problémov socialistického súťaženia, ktorý organizuje národohospodárske oddelenie SOR v Bratislave;
- e) výskum Československého ústavu práce zameraný na problémy mládeže, ktorá končí stredné všeobecne vzdelávacie školy.

O týchto výskumoch sa podrobnejšie informujeme, až budú kompletne zhodnotené.

Veľa nových možností, ale aj problémov prináša rozvoj sociológie u nás. Pravda, dnes sociológia je akousi módou. Mnoho inštitúcií sa pokúša robiť výskum, žiaľ často dosť neodborne.

Sociológia je veda náročná na teoretickú analýzu a syntézu. Vyžaduje vedecké metódy skúmania, určitý prístup, voľbu poradia, formy ankiet, kvalifikovanú interpretáciu. Sociologické výskumy treba robiť na základe prepracovaných koncepcií na potvrdenie určitých hypotéz a záverov. Je potrebné, aby na sociologickom výskume pracoval ekonóm, sociológ, psychológ a štatistik, prípadne aj iní odborníci, podľa povahy výskumu. Napr. v USA výskumy, ktoré sa týkajú personálnych otázok, robia tímy skladajúce sa zo 60 % psychológov, 11 % sociológov, ostatní sú ekonómovia, pedagógovia, matematici a pod.

Skutočnosť, že dnes máme málo poznatkov z rozvoja sociológie všeobecnej, aj zo sociológie práce, ešte neznamená, že začíname úplne od začiatku. V oblasti ekonomiky práce boli spracované niektoré práce, ktoré zovšeobecňujú teóriu a prax výstavby socializmu. Mnohé z týchto spracovaných vecných otázok ekonomiky práce treba dotiahať do určitých polôh sociologických. Podobne je to na úseku ekonomiky priemyslu a podniku. Niektoré problémy treba nastoliť a skúmať ako nové. Metódy výskumov treba spracovať za použitia najnovších matematických poznatkov a technických vymožeností.

Nemožno ani povedať, že ide o preberanie sociológie zo západu. Naväzujeme na naše doterajšie poznatky, dopĺňujeme ich poznatkami zo socialistických štátov a nebudeme sa brániť preberať aj niektoré progresívne poznatky, ktoré sú spracované na západe.

4.

Dôležitou súčasťou práce sekcie sociológie práce, priemyslu a podniku bude úloha sprostredkovať výmenu skúseností medzi jednotlivými pracoviskami a skupinami, ktoré sa zaoberajú otázkami sociológie práce, priemyslu a podniku. Zatiaľ väčšiu aktivitu na Slovensku vyvíjajú tieto pracoviská: skupina sociológov práce pri SAV, sociologická skupina ČSVÚ práce v Bratislave, Katedra vedeckého komunizmu na chemicko-technologickej fakulte SVŠT, národohospodárske oddelenie SOR v Bratislave a Katedra práce na VŠE v Bratislave. Ďalšie menšie skupin-

ky alebo jednotlivci študujúce sociológiu práce, priemyslu a podniku, a robiace prvé prieskumy, sú na rôznych podnikoch a inštitúciách.

Pôjde o to, usmerniť tieto kolektívy a jednotlivcov pri rozvíjaní sociológie prá-

ce, priemyslu a podniku v smere orientácie štúdiá a výskumov, aby sa dosiahla koordinovaná činnosť zameraná na významnejšie problémy, bez duplicít, a tiež ustrážiť určitú úroveň výskumov a práce sociológov na úseku tejto sekcie.